

Verklarende statistiek: Schatten en toetsen

Peter Goos

acco
learn

Voorwoord

Dit boek is het resultaat van een grondige herwerking van de cursusinhoud van het vak *Statistiek met (bedrijfs)economische toepassingen 2* voor studenten handelsingenieur en toegepaste economische wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen in het academiejaar 2012-2013. In het vak wordt het onderwerp van de verklarende statistiek behandeld en wordt de aandacht dus toegespitst op puntschatters, intervalschatters en hypothesetoetsen. In vergelijking met andere basishandboeken over verklarende statistiek komen een aantal extra onderwerpen aan bod. Er wordt bijvoorbeeld ruime aandacht besteed aan niet-parametrische toetsen, zoals de tekentoets, de rangtekentoets en de Kruskal-Wallis-toets. Daarnaast worden toetsen en betrouwbaarheidsintervallen besproken voor de correlatiecoëfficiënten van Pearson en Spearman, wordt het concept van equivalentietoetsen geïntroduceerd en is er een hoofdstuk over de beginselen van het optimaal ontwerp van experimenten of optimale statistische proefopzet. Bij de niet-parametrische toetsen worden exacte p -waarden uitvoerig belicht, naast de bekendere benaderende p -waarden.

Het boek besteedt op een evenwichtige manier aandacht aan de wiskundige aspecten, de interpretatie van alle statistische concepten en het gebruik van schatters en toetsen in de praktijk. Om het begrijpen van alle nieuwe methodes en technieken te vergemakkelijken en het nut ervan in te zien, is het boek doorspekt van voorbeelden. Het brede toepassingsgebied van de verklarende statistiek wordt in de verf gezet door middel van voorbeelden uit tal van toepassingsgebieden: bedrijfskunde, economie, sport, ingenieurswetenschappen en natuurwetenschappen.

Er waren twee belangrijke drijfveren voor het schrijven van dit boek. Eerst en vooral wilde ik een boek schrijven dat verder gaat dan veel bestaand lesmateriaal wat betreft de technische en wiskundige achtergrond. Er is immers een toenemende tendens om technische aspecten en wiskundige afleidingen onder de mat te vegen. Met dit boek roei ik dus tegen de stroom in. Ik ben er immers van overtuigd dat studenten aangemoedigd moeten worden om hun wiskundige kennis toe te passen en dat dit hen helpt om de statistische concepten beter te begrijpen. Het gebruik van dit boek vergt hierdoor uiteraard enige wiskundige voorkennis. Gezien de aandacht die aan wiskunde besteed wordt in het secundair onderwijs en in inleidende vakken wiskunde aan de universiteit zou die voorkennis bij elke student handelsingenieur, bio-ingenieur, toegepaste economische wetenschappen, burgerlijk en industrieel ingenieur aanwezig moeten zijn.

Een tweede drijfveer voor het schrijven van het boek is dat ik ervan overtuigd ben dat studenten moeten leren om de statistische concepten in de praktijk om te zetten. Daarom wordt in dit boek uitvoerig beschreven hoe alle hypothesetoetsen uitgevoerd kunnen worden en alle populatieparameters geschat kunnen worden met behulp van een gebruiksvriendelijk statistisch pakket, namelijk JMP (spreek uit als *jump*). Ik heb gekozen voor JMP omdat het een krachtig softwarepakket is dat toch gebruiksvriendelijk is, dat beschikbaar is voor Windows en Mac, en dat voor een brede waaier aan statistisch getinte vakken gebruikt kan worden (beschrijvende statistiek, kansrekenen, regressie, variantieanalyse, multivariate statistiek, statistische proefopzet of experimenteel ontwerp, ...). Ik ben van mening dat inleidende cursussen statistiek zoveel mogelijk gebruik dienen te maken van gebruiksvriendelijke software. Mits demonstraties in hoorcolleges en het gebruik ervan in werkcolleges kan een dergelijke software studenten enthousiasmeren voor statistiek, terwijl een ongebruiksvrien-

delijk pakket als R elk potentieel enthousiasme voor statistiek met grote waarschijnlijkheid in de kiem smoort. De kans dat een student in zijn latere beroeps carrière statistiek gebruikt zal veel groter zijn wanneer het gebruik van statistiek tijdens zijn opleiding een plezier was dan wanneer het een moeizaam traject was.

Dit boek bouwt voort op het boek *Beschrijvende Statistiek en Kansrekenen*, waarvan in 2026 een tweede herwerkte editie verscheen bij ACCO. Het boek *Beschrijvende Statistiek en Kansrekenen* volgt dezelfde filosofie als het huidige boek en gebruikt dezelfde software. De enorme grafische mogelijkheden van het pakket JMP worden in *Beschrijvende Statistiek en Kansrekenen* uitvoerig belicht.

Sinds 2025 is JMP Student Edition gratis beschikbaar voor alle studenten en personeelsleden van academische instellingen en dus van universiteiten. Elke lesgever en student kan bijgevolg JMP downloaden op zijn of haar eigen laptop en thuiscomputer. De JMP Student Edition is even krachtig en veelzijdig als JMP Pro, de meest uitgebreide versie van het softwarepakket.

Hoe gebruiksvriendelijk JMP ook is, het gebruik ervan zal enige oefening vergen. Om vertrouwd te raken met het softwarepakket kunt u enkele *webcasts* bekijken op www.jmp.com. De belangrijkste webcasts zijn misschien wel te vinden in het menu “For Users” onder de noemer “Learn to Use JMP”. Daar is ondermeer de online cursus met als titel “Getting Started with JMP: On Demand Course” te vinden.

Ik heb tijdens het schrijven van dit boek tal van bronnen geraadpleegd. Ik wil in dit voorwoord graag de meest belangrijke vermelden. Een bron over niet-parametrische technieken die ik extreem waardevol vond, gezien zijn diepgang en bevattelijke uitleg, is het boek *Nonparametric Statistical Methods* van Hollander, Wolfe en Chicken. Een algemener boek dat ik zeer nuttig vond is *Handbook of Parametric and Nonparametric Statistical Procedures* van Sheskin. Hetzelfde geldt voor *Biostatistical Analysis* van Zar.

Ten slotte wil ik bij de uitgave van dit boek graag Kris Annaert, Stefan Becuwe, Marco Castro, Filip De Baerdemaeker, Eva Engelen, Jeroen Felis, Gerline Gheysens, Hajar Hamidouche, Roselinde Kessels, David Meintrup, Tuur Panneels, Ida Ruts, Daniel Palhazi Cuervo, Bagus Sartono, Evelien Stoffels, Yahri Tillemans, Ellen Vandervieren, Katrien Van Driessen, Philippe Van Gerwen, Diane Verbiest, Tom Vermeire en Sara Weyns bedanken voor hun gedetailleerde opmerkingen en constructieve suggesties, en voor de technische ondersteuning bij het creëren van figuren en tabellen. Tevens gaat mijn dank uit naar Kristel Van Rompay en Peter Willemé voor de creatie van enkele tabellen en figuren, en voor de inspiratie bij de uitwerking van enkele voorbeelden.

Ten slotte wil de auteur ook Prof. Em. Willy Gochet van de KU Leuven en Dr. Anja Struyf van de Universiteit Antwerpen bedanken. De eerste versies van de cursusteksten waarop dit boek gebaseerd is, waren sterk geïnspireerd op de cursusteksten van Willy Gochet. Anja Struyf, co-auteur van het boek “Kansen en Verwachtingen”, speelde een cruciale rol bij de derde herwerking van het boek.

Deel I

Schatters en toetsen

1

HET SCHATTEN VAN POPULATIE- PARAMETERS

Hoe lang ik daar sta weet ik niet, of ik al een keer in een striemende regen trouw mijn rouw heb gedragen geloof ik niet, maar een motregentje, een saladevlaagje, moet er statistisch gezien wel een keer bij geweest zijn.

(uit De Helaasheid der Dingen, Dimitri Verhulst, p. 135)

1.1 Inleiding: schatter versus schatting

De populatieparameters μ , σ^2 , π en λ uit het boek *Beschrijvende Statistiek en Kansrekenen* zijn in de praktijk zelden of nooit bekend. Wanneer u bijvoorbeeld het aankomstenpatroon van klanten in een bankkantoor bestudeert, dan weet u uit het boek *Beschrijvende Statistiek en Kansrekenen* dat het aantal aankomsten per tijdseenheid vaak Poisson¹-verdeeld is. De precieze waarde van de parameter λ , die bij deze kansverdeling hoort, kent u dan natuurlijk niet. Op de een of andere manier zult u deze parameter dan proberen te schatten. Deze schatting zal dan wellicht gebaseerd zijn op een aantal metingen of waarnemingen $x_1, x_2, \dots, x_n$ die u in de bank uitvoert, met andere woorden: op de steekproefgegevens die u verzamelt.

De **schatting** voor de onbekende λ zal een functie zijn van de verzamelde steekproefwaarden $x_1, x_2, \dots, x_n$, bijvoorbeeld het steekproefgemiddelde $\bar{x}$. Het is natuurlijk zo dat elke onderzoeker die zich op hetzelfde probleem, het bestuderen van het aankomstenpatroon van klanten, stort, andere steekproefwaarden verkrijgt, en bijgevolg ook een ander steekproefgemiddelde of een andere schatting. De reden hiervoor is dat het aantal aankomsten in het kantoor in een bepaald tijdsinterval een kansvariabele is. Dit kunnen we expliciet weergeven door hoofdletters te gebruiken voor de steekproefwaarnemingen $X_1, X_2, \dots, X_n$. Het feit dat elke onderzoeker een andere schatting voor λ verkrijgt, kunnen we eveneens expliciteren door een hoofdletter te gebruiken om het steekproefgemiddelde aan te duiden: $\bar{X}$. Het steekproefgemiddelde wordt dan geïnterpreteerd als een kansvariabele en dan spreekt men van een **schatter** in plaats van een schatting. Kortom, een schatting is altijd een reëel getal terwijl een schatter een kansvariabele is waarvan de waarde nog niet bekend is.

Het steekproefgemiddelde is natuurlijk maar een van de vele mogelijke functies van de steekproefwaarnemingen $X_1, X_2, \dots, X_n$ en dus maar een van de vele mogelijke schatters. Een onderzoeker is vanzelfsprekend niet geïnteresseerd in om het even welke functie van de steekproefwaarnemingen, maar hij/zij wil een goed idee krijgen van de onbekende parameter. De onderzoeker wil met andere woorden een schatting verkrijgen die gemiddeld gelijk is aan de onbekende parameter en liefst gegarandeerd dicht bij de onbekende parameter ligt. Statistici vertalen deze vereiste in “de schatter moet onvertekend zijn” en “de schatter moet een kleine variantie hebben”. Deze vereisten worden in de volgende paragraaf duidelijk gemaakt.

1.2 Het schatten van een gemiddelde

De eisen die aan een goede schatter gesteld worden, kunnen het beste geïllustreerd worden aan de hand van twee simulatiestudies. In een eerste simulatiestudie wordt nagebootst dat een normaal verdeelde populatie bestudeerd wordt. In de tweede studie wordt nagebootst dat een populatie met een exponentiële kansdichtheid bestudeerd wordt.

¹De Poisson-verdeling wordt vaak gebruikt voor kansvariabelen die een aantal gebeurtenissen per tijdseenheid, per lengte-eenheid, per volume-eenheid, ... weergeven. De Poisson-verdeling bezit één parameter, λ , die het gemiddeld aantal gebeurtenissen per tijdseenheid, per lengte-eenheid, per volume-eenheid, ... weergeeft.

1.2.1 Gemiddelde van een normaal verdeelde populatie

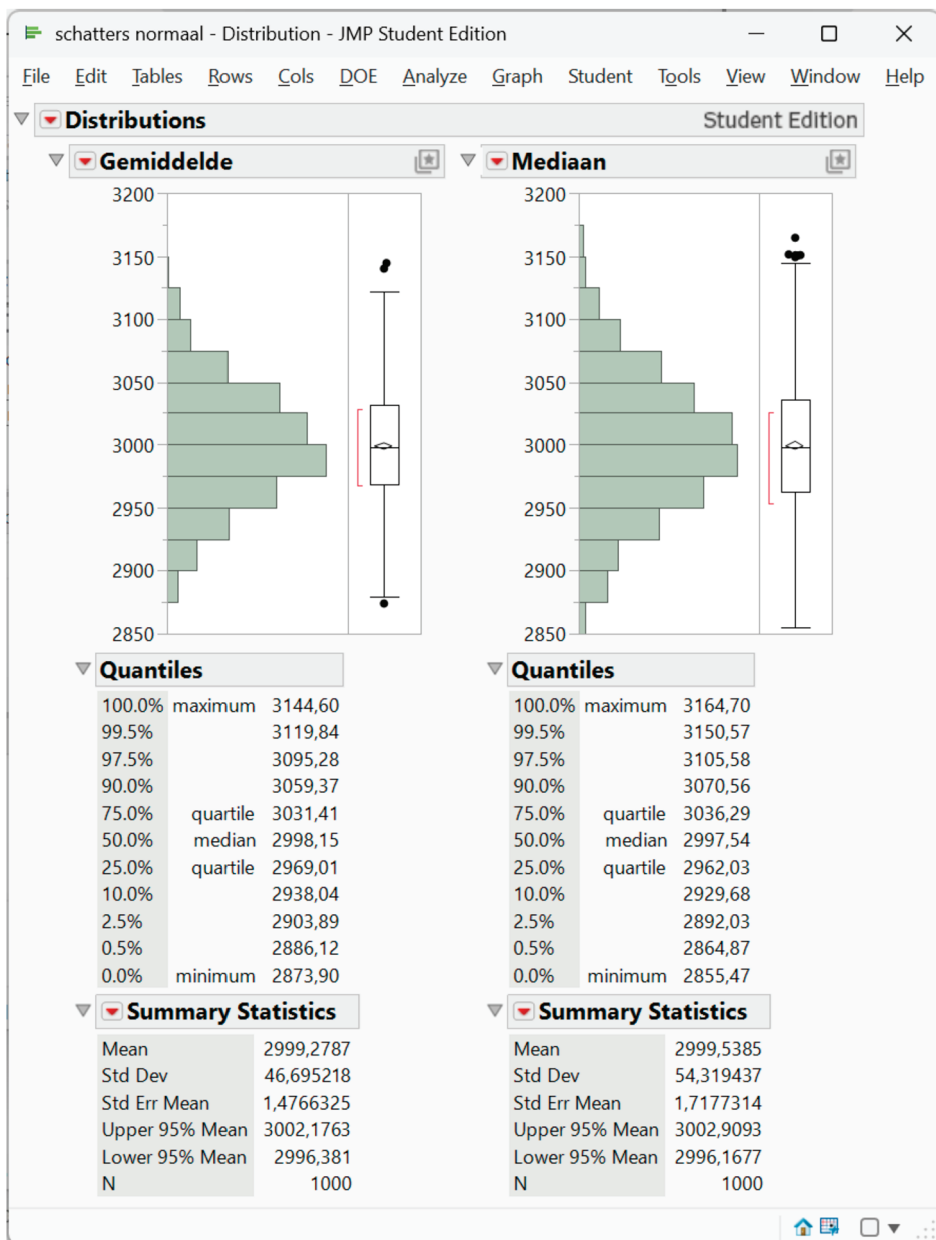
We veronderstellen eerst dat een normaal verdeelde populatie met gemiddelde $\mu = 3000$ en standaarddeviatie $\sigma = 100$ bestudeerd wordt door 1000 (fictieve) studenten. Elk van deze studenten verricht 5 metingen. Een eerste optie voor deze studenten om de voor hen onbekende waarde μ te schatten is het steekproefgemiddelde te berekenen. Op die manier verkrijgen we 1000 steekproefgemiddeldes, waarvan een histogram is afgebeeld in Figuur 1.1 linksboven. Het gemiddelde van deze 1000 steekproefgemiddeldes bedraagt 2999.2787, terwijl de standaarddeviatie 46.6952 bedraagt.

Een andere mogelijkheid om de “onbekende” μ te schatten is om de mediaan te berekenen. Voor een normaal verdeelde populatie geldt dat zowel de mediaan als de verwachte waarde gelijk is aan de parameter μ , zodat dit niet eens zo gek is. Op basis van de steekproeven die de studenten verzamelden, kunnen dan 1000 medianen berekend worden, waarmee ook weer een histogram opgesteld kan worden. Dit histogram is te zien in Figuur 1.1 rechtsboven². Het nieuwe histogram valt een tikkeltje breder uit dan het eerste. Dit wordt onder meer weerspiegeld in het feit dat de standaarddeviatie van de 1000 medianen 54.3194 bedraagt. Het gemiddelde van de 1000 medianen is gelijk aan 2999.5385. In Figuur 1.1 is ook te zien dat het minimum (2855.47) en het eerste kwartiel (2962.03) van de steekproefmedianen kleiner zijn dan het minimum (2873.90) en het eerste kwartiel (2969.01) van de steekproefgemiddeldes. Ook zijn het maximum (3164.70) en het derde kwartiel (3036.29) van de steekproefmedianen groter dan het maximum (3144.60) en het derde kwartiel (3031.41) van de steekproefgemiddeldes. Dit betekent dat de steekproefmedianen over het algemeen verder af liggen van het populatiegemiddelde $\mu = 3000$ dan de steekproefgemiddeldes.

Het is opvallend dat zowel het gemiddelde van de 1000 steekproefgemiddeldes (2999.2787) als dat van de 1000 medianen (2999.5385) bijzonder dicht bij 3000 ligt. Indien het aantal steekproeven gevoelig opgedreven zou worden (in theorie tot er oneindig veel steekproeven genomen zijn), dan zouden de gemiddeldes van de steekproefgemiddeldes en de steekproefmedianen gelijk worden aan de “onbekende” $\mu = 3000$. Daarom zegt men dat zowel het steekproefgemiddelde als de mediaan **zuivere schatters** of **onvertekende schatters** zijn van het gemiddelde van een normaal verdeelde populatie.

Het feit dat de spreidingsbreedte, de interkwartielbreedte, de standaarddeviatie, en dus ook de variantie, van de 1000 steekproefgemiddeldes kleiner zijn dan deze van de 1000 steekproefmedianen betekent eigenlijk dat het steekproefgemiddelde een betrouwbaardere schatter is voor het onbekende populatiegemiddelde dan de mediaan. De grotere variantie van de medianen geeft aan dat de medianen doorgaans verder af liggen van hun gemiddelde dan de steekproefgemiddeldes. Kortom, een onderzoeker zal meer vertrouwen hebben in het steekproefgemiddelde omdat dat doorgaans dichter bij de onbekende μ ligt. Men zegt in zo’n geval dat de ene schatter (hier het steekproefgemiddelde) een **efficiëntere** of een **preciezere** schatter is dan de andere (hier de mediaan).

²Outputs zoals deze in Figuren 1.1 en 1.2 kunnen gecreëerd worden door in JMP het menu “Analyze” te kiezen, en vervolgens voor “Distribution” te opteren.

Figuur 1.1. Histogrammen en beschrijvende statistieken van 1000 steekproefgemiddeldes en -medianen berekend op basis van steekproeven van 5 waarnemingen uit een normaal verdeelde populatie met gemiddelde 3000 en standaarddeviatie 100.

1.2.2 Gemiddelde van een exponentieel verdeelde populatie

Dit keer veronderstellen we dat een exponentieel verdeelde populatie met parameter $\lambda = 1/100$ wordt onderzocht. Het “onbekende” populatiegemiddelde bedraagt bijgevolg $\mu = 1/\lambda = 100$ (zie het boek *Beschrijvende Statistiek en Kansrekenen*). Elk van de fictieve studenten verricht vijf metingen. Een eerste optie voor deze studenten om de voor hen onbekende waarde μ te schatten is het steekproefgemiddelde te berekenen. Een histogram van de 1000 steekproefgemiddeldes is afgebeeld in Figuur 1.2 linksboven. Het gemiddelde van deze 1000 steekproefgemiddeldes bedraagt 99.2417, terwijl de standaarddeviatie 44.10 bedraagt.

Op basis van de steekproeven die de studenten verzamelden, kunnen opnieuw 1000 medianen berekend worden, waarmee ook weer een histogram opgesteld kan worden. Dit histogram is te zien in Figuur 1.2 rechtsboven. Het gemiddelde van de 1000 medianen is gelijk aan 77.0114.

Uit deze berekeningen blijkt dat het populatiegemiddelde $\mu = 1/\lambda = 100$ vrij goed benaderd wordt met behulp van de steekproefgemiddeldes, die gemiddeld 99.2417 bedragen. Dit is niet het geval voor de medianen, die gemiddeld verre van gelijk zijn aan μ . Dit zal nog steeds zo zijn als het aantal steekproeven verhoogd wordt. Men zegt daarom dat de mediaan in dit voorbeeld, bij een exponentieel verdeelde populatie, geen zuivere maar wel een **vertekende** schatter is van het populatiegemiddelde.

Figuur 1.2 toont verder ook nog dat de standaarddeviatie van de steekproefmedianen (46.13) groter is dan die van de steekproefgemiddeldes (44.10).

1.3 Criteria voor schatters

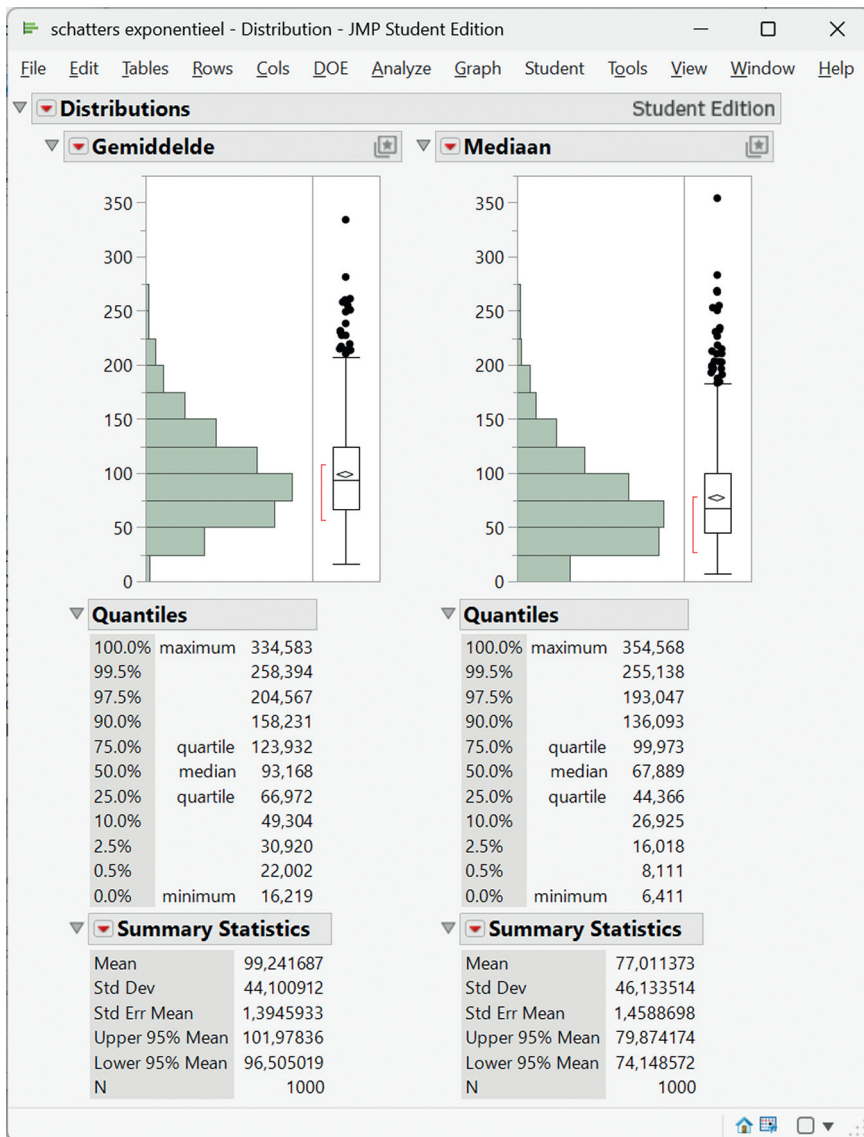
1.3.1 Een onvertekende of zuivere schatter

Een ideale schatter die gegarandeerd aangeeft wat de precieze waarde van een onbekende populatieparameter is, bestaat niet. Uit het voorgaande blijkt wel dat sommige schatters, namelijk zuivere of onvertekende schatters, gemiddeld gezien gelijk zijn aan de onbekende populatieparameters, terwijl andere systematisch een populatieparameter onder- of overschatten. Dit laatste is niet meteen wat een onderzoeker wenst. Formeel luidt de definitie van een onvertekende schatter $\hat{\theta}$ voor een onbekende populatieparameter θ :

Definitie 1.3.1. Een schatter $\hat{\theta}$ voor een populatieparameter θ is zuiver of onvertekend indien

$$E(\hat{\theta}) = \theta.$$

De **vertekening** van een schatter is het verschil $V(\hat{\theta}) = |E(\hat{\theta}) - \theta|$. Een zuivere schatter heeft een vertekening van nul. Bij een onvertekende schatter verwacht men, vooraleer de steekproefgegevens verzameld zijn, dat de uiteindelijke schatting precies gelijk zal zijn aan de gezochte populatieparameter. De histogrammen voor de steekproefgemiddeldes in de linkergedeeltes van Figuren 1.1 en 1.2 tonen dat, zodra de steekproefgegevens verzameld zijn, de schatting wel in de buurt van de onbekende populatieparameter zal liggen, maar er niet precies op.

Figuur 1.2. Histogrammen en beschrijvende statistieken van 1000 steekproefgemiddeldes en -medianen berekend op basis van steekproeven van 5 waarnemingen uit een exponentieel verdeelde populatie met parameter $\lambda = 1/100$.

Bemerk dat het symbool $\hat{\theta}$ hier wordt gebruikt om een schatter aan te duiden voor de onbekende populatieparameter θ . We gebruiken in dit boek, zoals gebruikelijk is in de statistiek, een Griekse letter om een onbekende populatieparameter (zoals een populatiegemiddelde, een populatieproportie en een populatievariantie) aan te duiden. Wanneer we die onbekende populatieparameter willen schatten, dan gebruiken we een schatter, wat een

synoniem is voor een schattingsmethode. Deze schatter duidt men in de statistiek over het algemeen aan met het symbool $\hat{\theta}$ (spreek uit als “thèta hoed”). In dit boek spitsen we de aandacht hoofdzakelijk toe op drie specifieke schatters, namelijk het steekproefgemiddelde, de steekproefproportie en de steekproefvariantie. Voor deze drie schatters worden om historische redenen de symbolen $\bar{X}$, $\hat{P}$ en S^2 gebruikt in plaats van $\hat{\mu}$, $\hat{\pi}$ en $\hat{\sigma}^2$.

Het steekproefgemiddelde $\bar{X}$ is stevast een onvertekende of zuivere schatter van een populatiegemiddelde (een bewijs hiervan wordt in Stelling 1.1 gegeven). Dit geldt eigenlijk voor alle mogelijke lineaire functies $Y = \sum_{i=1}^n \alpha_i X_i$ van de steekproefwaarnemingen waarvoor $\sum_{i=1}^n \alpha_i = 1$, en het steekproefgemiddelde is een speciaal geval van zo’n lineaire combinatie waarbij elke $\alpha_i = 1/n$:

$$\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i = \frac{1}{n} (X_1 + X_2 + \dots + X_n) = \frac{1}{n} X_1 + \frac{1}{n} X_2 + \dots + \frac{1}{n} X_n.$$

Het kan aangetoond worden dat het steekproefgemiddelde van alle mogelijke lineaire functies van $X_1, X_2, \dots, X_n$ de kleinste variantie³ heeft. Met andere woorden, het steekproefgemiddelde zal de onderzoeker doorgaans een schatting opleveren die dichter bij het populatiegemiddelde ligt dan om het even welke andere lineaire functie Y van $X_1, X_2, \dots, X_n$.

In Stelling 1.8 wordt bewezen dat de steekproefvariantie

$$S^2 = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2$$

een onvertekende schatter is van een populatievariantie σ^2 . Deze stelling toont daarmee eigenlijk aan waarom er gedeeld wordt door $n-1$ bij de berekening van de steekproefvariantie en niet door n . Belangrijk is op te merken dat de steekproefstandaarddeviatie S wel een vertekende schatter van de populatiestandaarddeviatie σ is.

Ten slotte blijkt uit Paragraaf 1.6 dat een steekproefproportie $\hat{P}$ een speciaal geval is van een steekproefgemiddelde. De verwachte waarde ervan is gelijk aan de populatieproportie π , zodat ook $\hat{P}$ een onvertekende schatter is.

1.3.2 Precisie of efficiëntie van een schatter

Het is wenselijk dat een schatter zo betrouwbaar mogelijk is en schattingen oplevert die doorgaans dicht bij de onbekende populatieparameter liggen. Kortom, de schatter moet een kleine variantie of standaarddeviatie bezitten. Een schatter met een kleine variantie noemt men een precieze of een efficiënte schatter.

Wanneer $\hat{\theta}_1$ en $\hat{\theta}_2$ twee onvertekende of zuivere schatters voor eenzelfde onbekende populatieparameter θ zijn, dan wordt de relatieve efficiëntie van $\hat{\theta}_2$ ten opzichte van $\hat{\theta}_1$ berekend als $\text{var}(\hat{\theta}_1)/\text{var}(\hat{\theta}_2)$.

³In de meeste handboeken wordt het steekproefgemiddelde om deze reden de beste lineaire onvertekende schatter genoemd. In het Engels spreekt men van “best linear unbiased estimator” of “BLUE”.

Soms heeft een onderzoeker de keuze tussen een schatter die onvertekend is maar een grote variantie bezit en een schatter die vertekend is maar een kleine variantie bezit. In dit geval is het niet meteen duidelijk welke schatter het best gebruikt kan worden. Om een beslissing te nemen, kiest men in dergelijke situaties voor de schatter die de kleinste gemiddelde gekwadrateerde afwijking $GGA(\hat{\theta})$ bezit:

Definitie 1.3.2. De gemiddelde gekwadrateerde afwijking van een schatter $\hat{\theta}$ is de som van zijn variantie en het kwadraat van zijn vertekening:

$$GGA(\hat{\theta}) = \text{var}(\hat{\theta}) + [V(\hat{\theta})]^2$$

Ten slotte is het ook wenselijk dat de nauwkeurigheid of de precisie van een schatter toeneemt naarmate het aantal waarnemingen toeneemt. Meer waarnemingen leveren immers meer informatie, zodat betere schattingen verwacht kunnen worden. Stelling 1.2 geeft bijvoorbeeld aan dat de variantie van het steekproefgemiddelde gelijk is aan σ^2/n . De variantie neemt dus af naarmate de steekproefgrootte n toeneemt. De precisie van het steekproefgemiddelde neemt toe naarmate meer gegevens beschikbaar zijn.

1.4 Methoden voor het berekenen van schatters

Het vinden van schatters met goede eigenschappen is niet altijd even eenvoudig. In de statistische literatuur zijn er drie methoden die frequent gebruikt worden:

1. de methode van de momenten,
2. de methode van de kleinste kwadraten, en
3. de methode van de grootste aannemelijkheid (*maximum likelihood method*).

Deze methoden vallen buiten het bestek van dit boek maar komen aan bod in, bijvoorbeeld, boeken over regressieanalyse, statistische dataverwerking, econometrie, kwantitatieve beleidsmethoden en gevorderde statistiek. De schatters die in dit boek aan bod komen, zijn voornamelijk steekproefgemiddeldes, steekproefproporties en steekproefvarianties. In wat volgt, wordt van elk van deze schatters aangetoond dat ze onvertekend zijn. Daarnaast worden ook hun kansdichtheden afgeleid.

1.5 Het steekproefgemiddelde

1.5.1 Verwachte waarde en variantie

Indien het steekproefgemiddelde als een schatter beschouwd wordt en dus als een kansvariabele aangezien wordt, dan kunnen we de verwachte waarde, de variantie en zelfs de kansdichtheid ervan bepalen. Het steekproefgemiddelde wordt dan met behulp van een hoofdletter genoteerd als

$$\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i$$

om dit expliciet aan te geven. We beschouwen het steekproefgemiddelde als een kansvariabele of schatter zolang we geen data verzameld hebben, dus zolang de individuele

waarnemingen $X_1, X_2, \dots, X_n$ niet bekend zijn. Zodra de gegevens verzameld zijn, gebruiken we voor de individuele waarnemingen kleine letters: $x_1, x_2, \dots, x_n$. Voor het steekproefgemiddelde dat we berekenen op basis van de waargenomen waarden $x_1, x_2, \dots, x_n$ gebruiken we dan ook een kleine letter:

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i.$$

Stelling 1.1. *Voor een lukrake steekproef uit een populatie met verwachte waarde μ geldt dat*

$$E(\bar{X}) = \mu.$$

Het bewijs⁴ hiervan verloopt als volgt:

$$\begin{aligned} E(\bar{X}) &= E\left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i\right), \\ &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n E(X_i), \\ &= \frac{1}{n} (\mu + \mu + \dots + \mu), \\ &= \frac{n\mu}{n}, \\ &= \mu. \end{aligned}$$

Deze stelling geeft aan dat, voordat de steekproefgegevens verzameld worden, de verwachte waarde van het steekproefgemiddelde gelijk is aan het populatiegemiddelde. Met andere woorden, deze stelling toont aan dat het steekproefgemiddelde een onvertekende of zuivere schatter is van het populatiegemiddelde.

Zodra de steekproef uitgevoerd is, vinden we voor de steekproefwaarnemingen $x_1, x_2, \dots, x_n$ een steekproefgemiddelde $\bar{x}$. Dat steekproefgemiddelde zal natuurlijk niet precies gelijk zijn aan μ . Dit bleek ook al uit de berekeningen in Paragraaf 1.2, waar elke student een ander steekproefgemiddelde vond. Om een idee te krijgen van de grootte van de mogelijke afwijkingen tussen het steekproefgemiddelde $\bar{X}$ en het populatiegemiddelde μ is het interessant de variantie en de standaarddeviatie van $\bar{X}$ te bestuderen. In Figuur 1.1 konden we al zien dat de standaarddeviatie van de steekproefgemiddeldes van 1000 (fictieve) studenten gelijk was aan 43.21, terwijl de oorspronkelijke populatie een standaarddeviatie heeft van 100 en dus elke individuele waarneming van de studenten ook een standaarddeviatie heeft van 100. De standaarddeviatie van een steekproefgemiddelde ligt dus lager dan de standaarddeviatie van een individuele waarneming. Bijgevolg zal ook de variantie van een steekproefgemiddelde kleiner zijn dan de variantie van een individuele waarneming. Hoeveel kleiner de variantie van een steekproefgemiddelde is, wordt duidelijk in de volgende stelling:

⁴Er dient voor de volledigheid opgemerkt te worden dat dit bewijs impliciet gebruik maakt van enkele eigenschappen van lukrake steekproeven met zogenaamde teruglegging. In dit boek wordt hier evenwel niet dieper op ingegaan.

Stelling 1.2. Voor een lukrake steekproef van n onafhankelijke waarnemingen uit een populatie met variantie σ^2 geldt dat

$$\sigma_{\bar{X}}^2 = \text{var}(\bar{X}) = \frac{\sigma^2}{n}$$

en

$$\sigma_{\bar{X}} = \frac{\sigma}{\sqrt{n}}.$$

Het bewijs omvat de volgende stappen:

$$\begin{aligned}\sigma_{\bar{X}}^2 &= \text{var}(\bar{X}) = \text{var}\left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i\right), \\ &= \frac{1}{n^2} \sum_{i=1}^n \text{var}(X_i), \\ &= \frac{1}{n^2} (\sigma^2 + \sigma^2 + \dots + \sigma^2), \\ &= \frac{n\sigma^2}{n^2}, \\ &= \frac{\sigma^2}{n}.\end{aligned}$$

In de tweede stap van dit bewijs wordt gebruik gemaakt van het feit dat de waarnemingen onafhankelijk zijn en hierdoor de covariantie tussen elke twee verschillende steekproef-waarnemingen X_i en X_j gelijk is aan nul. Dan is de variantie van een lineaire combinatie van kansvariabelen immers gelijk aan een lineaire combinatie van de varianties, met gekwadraterde coëfficiënten⁵. Het bewijs geeft aan dat de variantie van het steekproefgemiddelde lineair afneemt wanneer de steekproefomvang n toeneemt. Dit betekent dat, naarmate een steekproef groter wordt, de kans groter wordt dat een steekproefgemiddelde $\bar{x}$ dicht bij (de onbekende) μ zal liggen.

De vierkantswortel van deze variantie, namelijk $\sigma_{\bar{X}}$, wordt **standaardfout** of **standard error** genoemd. De geschatte versie van dit kengetal, namelijk $s/\sqrt{n}$, is terug te vinden in de outputs van heel wat statistische pakketten. Figuren 1.1 en 1.2 illustreren dat de standaardfout of *standard error* ook gerapporteerd wordt door JMP⁶, namelijk onder “Std Err

⁵Uit het boek *Beschrijvende Statistiek en Kansrekenen* weten we dat

$$\text{var}(aX + bY) = a^2\text{var}(X) + b^2\text{var}(Y) + 2ab \text{cov}(X, Y),$$

wat vereenvoudigd kan worden tot

$$\text{var}(aX + bY) = a^2\text{var}(X) + b^2\text{var}(Y)$$

indien de kansvariabelen X en Y onafhankelijk of ongecorrleerd zijn (en dus $\text{cov}(X, Y) = 0$).

⁶Zoals eerder aangegeven, kan de standaardfout in JMP berekend worden via het menu “Analyze” en de optie “Distribution”. Een alternatieve manier om de standaardfout te verkrijgen voor een bepaalde variabele in een gegevenstabel is door gebruik te maken van het menu “Tables”, en vervolgens voor “Summary” te kiezen. Ten slotte dient u bij de knop “Statistics” voor “Std Err” te opteren.

Mean". Het is niet moeilijk te verifiëren dat de standaardfout in deze figuren een factor $\sqrt{n} = \sqrt{1000} = 31.62$ kleiner is dan de overeenkomstige gerapporteerde standaarddeviatie (*standard deviation*), die afgekort wordt tot "Std Dev" in de JMP-outputs.

1.5.2 Kansdichtheid van het steekproefgemiddelde uit een normaal verdeelde populatie

In het geval waarbij de steekproef getrokken wordt uit een normaal verdeelde populatie, kunnen we van Stelling 1.3 gebruik maken.

Stelling 1.3. *Indien $X_1, X_2, \dots, X_k$ onafhankelijke normaal verdeelde kansvariabelen zijn met verwachte waarden respectievelijk gelijk aan $E(X_1) = \mu_1, E(X_2) = \mu_2, \dots, E(X_k) = \mu_k$ en varianties respectievelijk gelijk aan $\text{var}(X_1) = \sigma_1^2, \text{var}(X_2) = \sigma_2^2, \dots, \text{var}(X_k) = \sigma_k^2$, dan is een lineaire functie $Y = \alpha_0 + \sum_{i=1}^k \alpha_i X_i$ eveneens normaal verdeeld met verwachte waarde $E(Y) = \alpha_0 + \sum_{i=1}^k \alpha_i \mu_i$ en variantie $\text{var}(Y) = \sum_{i=1}^k \alpha_i^2 \sigma_i^2$.*

Uit deze stelling volgt dat het gemiddelde van een aantal normaal verdeelde kansvariabelen met eenzelfde variantie σ^2 eveneens normaal verdeeld is. Immers, het gemiddelde van een aantal variabelen $X_1, X_2, \dots, X_n$ is een lineaire functie waarbij $\alpha_0 = 0$ en $\alpha_i = 1/n$. Bijgevolg hebben we in dit geval dat het steekproefgemiddelde $\bar{X}$ normaal verdeeld is met gemiddelde μ en variantie σ^2/n . In het vervolg van het boek zullen we dit aanduiden met de notatie

$$\bar{X} \sim N(\mu, \frac{\sigma^2}{n}).$$

Dit resultaat is geldig voor elke steekproefgrootte, hoe klein ook, en wordt geïllustreerd in Paragraaf 1.5.4.

1.5.3 Kansverdeling of -dichtheid van het steekproefgemiddelde uit een niet-normaal verdeelde populatie

In het geval waarbij de populatie een onbekende kansdichtheid of kansverdeling bezit, kan de kansverdeling van het steekproefgemiddelde in de meeste gevallen niet exact worden bepaald. In dit geval kan een grote steekproef evenwel redding brengen omdat, voor grote steekproeven, de centrale limietstelling gebruikt kan worden. Eén versie van deze stelling, namelijk Stelling 1.6, geeft immers aan dat het steekproefgemiddelde bij grote n benaderend normaal verdeeld is met gemiddelde μ en variantie σ^2/n .

1.5.3.1 Centrale limietstelling

De zogenaamde **centrale limietstelling** of *central limit theorem* is een van de belangrijkste stellingen uit de statistiek. Deze stelling verklaart ook voor een groot gedeelte waarom de normale kansdichtheid van cruciaal belang is in de statistiek. Van de stelling bestaan verschillende versies.

Stelling 1.4. Indien $X_1, X_2, \dots, X_n$ onafhankelijke kansvariabelen zijn met verwachte waarden $E(X_i) = \mu_i$ en varianties $\text{var}(X_i) = \sigma_i^2$, dan geldt onder heel algemene voorwaarden en voor een voldoende grote waarde n dat

1. de nieuwe kansvariabele $Y = \sum_{i=1}^n X_i$ benaderend normaal verdeeld is met verwachte waarde $\mu_Y = \sum_{i=1}^n \mu_i$ en variantie $\sigma_Y^2 = \text{var}(Y) = \sum_{i=1}^n \sigma_i^2$,
2. en bijgevolg dat de nieuwe kansvariabele

$$\frac{Y - \sum_{i=1}^n \mu_i}{\sqrt{\sum_{i=1}^n \sigma_i^2}}$$

benaderend standaardnormaal verdeeld is.

De algemene voorwaarden waarvan sprake is in de stelling slaan op het feit dat geen van de individuele varianties σ_i^2 een dominante bijdrage levert tot de totale variantie van Y . In veel praktische toepassingen van de centrale limietstelling hebben alle kansvariabelen $X_1, X_2, \dots, X_n$ evenwel dezelfde verdeling of dichtheid en bijgevolg dezelfde σ_i^2 , zodat aan deze voorwaarde voldaan is. Indien alle kansvariabelen $X_1, X_2, \dots, X_n$ inderdaad dezelfde verdeling of dichtheid bezitten, dan kan de centrale limietstelling als volgt herschreven worden:

Stelling 1.5. Indien $X_1, X_2, \dots, X_n$ onafhankelijke kansvariabelen zijn met verwachte waarde $E(X_i) = \mu$ en variantie $\text{var}(X_i) = \sigma^2$, dan geldt voor een voldoende grote waarde n dat

1. de nieuwe kansvariabele $Y = \sum_{i=1}^n X_i$ benaderend normaal verdeeld is met verwachte waarde $\mu_Y = n\mu$ en variantie $\sigma_Y^2 = \text{var}(Y) = n\sigma^2$,
2. en bijgevolg dat de nieuwe kansvariabele

$$\frac{Y - n\mu}{\sigma\sqrt{n}}$$

benaderend standaardnormaal verdeeld is.

De centrale limietstelling kan ook geformuleerd worden in termen van het steekproefgemiddelde $\bar{X} = Y/n$:

Stelling 1.6. Indien $X_1, X_2, \dots, X_n$ onafhankelijke kansvariabelen zijn met verwachte waarde $E(X_i) = \mu$ en variantie $\text{var}(X_i) = \sigma^2$, dan geldt voor een voldoende grote waarde n dat

1. de nieuwe kansvariabele $\bar{X} = \frac{Y}{n} = \frac{\sum_{i=1}^n X_i}{n}$ benaderend normaal verdeeld is met verwachte waarde μ en variantie $\frac{\sigma^2}{n}$,
2. en bijgevolg dat de nieuwe kansvariabele

$$\frac{\bar{X} - \mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}}$$

benaderend standaardnormaal verdeeld is.

Een belangrijke praktische vraag is natuurlijk hoe groot de steekproefgrootte n dient te zijn alvorens de centrale limietstelling geldig is. Hierop is geen algemeen antwoord te geven. De benodigde grootte van n hangt immers af van de verdeling of dichtheid van de individuele

kansvariabelen X_i :

- Indien de kansdichtheid van elke waarneming X_i lijkt op de normale dichtheid, dan volstaat $n = 5$.
- Indien de kansverdeling of de kansdichtheid van elke waarneming X_i geen uitgesproken pieken vertoont, zoals bijvoorbeeld de uniforme dichtheid, dan volstaat doorgaans $n = 12$.
- Indien de kansverdeling of de kansdichtheid van elke waarneming X_i wel uitgesproken pieken vertoont, dan is het moeilijk om één specifieke waarde van n naar voren te schuiven. Een waarde van $n = 100$ zal meestal wel volstaan. Een voorbeeld van een gepiekte verdeling is $P(X = 1) = 0.06$ en $P(X = 10) = 1 - P(X = 1) = 0.94$.
- Voor continue variabelen, zoals die in de praktijk voorkomen, volstaat $n = 30$.

In de volgende paragraaf wordt de derde versie van de centrale limietstelling (Stelling 1.6) met behulp van simulaties in detail geïllustreerd.

1.5.4 Illustratie van de centrale limietstelling

Veronderstel dat een aantal bedrijven, overheidsinstanties en studiediensten om verschillende redenen geïnteresseerd zijn in het gemiddelde elektriciteitsverbruik van Belgische gezinnen. Instantie 1 zal daarom een steekproef nemen van n waarnemingen van het energieverbruik van Belgische gezinnen en het gemiddelde berekenen, namelijk $\bar{X}_1$. Instantie 2 zal eveneens een steekproef nemen van n waarnemingen. Vermits het energieverbruik van gezin tot gezin verschilt, zal instantie 2 andere waarden observeren dan instantie 1 (tenzij zij net dezelfde gezinnen observeren). Ook instantie 2 berekent het gemiddelde van de steekproef: $\bar{X}_2$. Op die manier verzamelen 200 instanties n waarnemingen en berekenen zij elk van hun steekproef het gemiddelde. Indien er 200 steekproeven worden genomen door deze verschillende instanties, dan krijgen we uiteindelijk 200 steekproefgemiddeldes: $\bar{X}_1, \bar{X}_2, \dots, \bar{X}_{200}$.

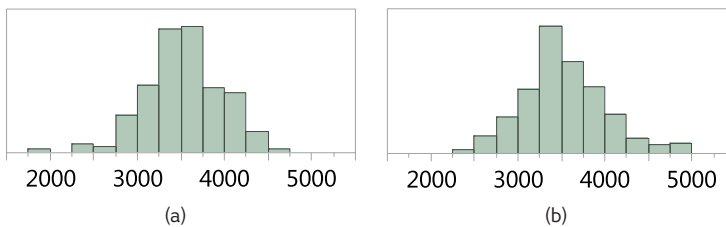
De derde versie van de centrale limietstelling zegt nu in feite niets anders dan dat deze 200 gemiddeldes uit een dichtheid komen die sterk lijkt op de normale kansdichtheid. Met behulp van een histogram van deze 200 gemiddeldes is het eenvoudig om dit te verifiëren.

Dit is precies wat in deze paragraaf zal gebeuren. Meer bepaald zullen we met behulp van het pakket JMP de situatie simuleren of nabootsen dat 200 instanties het elektriciteitsverbruik van Belgische gezinnen bestuderen. We zullen JMP 200 keer een steekproef van n waarnemingen laten nemen, de 200 steekproefgemiddeldes berekenen en vervolgens een histogram maken van deze steekproefgemiddeldes. Deze simulatie vereist wel dat we een kansverdeling of een kansdichtheid specificeren waaruit JMP waarnemingen kan genereren.

We starten met een normale verdeling. We doen dus eerst alsof het energieverbruik van Belgische gezinnen een normaal verdeelde kansvariabele is. Als gemiddelde voor die normale verdeling gebruiken we $\mu = 3500$ (wat ongeveer overeenkomt met het werkelijk gemiddeld energieverbruik van Belgische gezinnen van 3500 kWh/jaar in 2016) en als standaarddeviatie $\sigma = 1000$.

1.5.4.1 Normaal verdeelde X

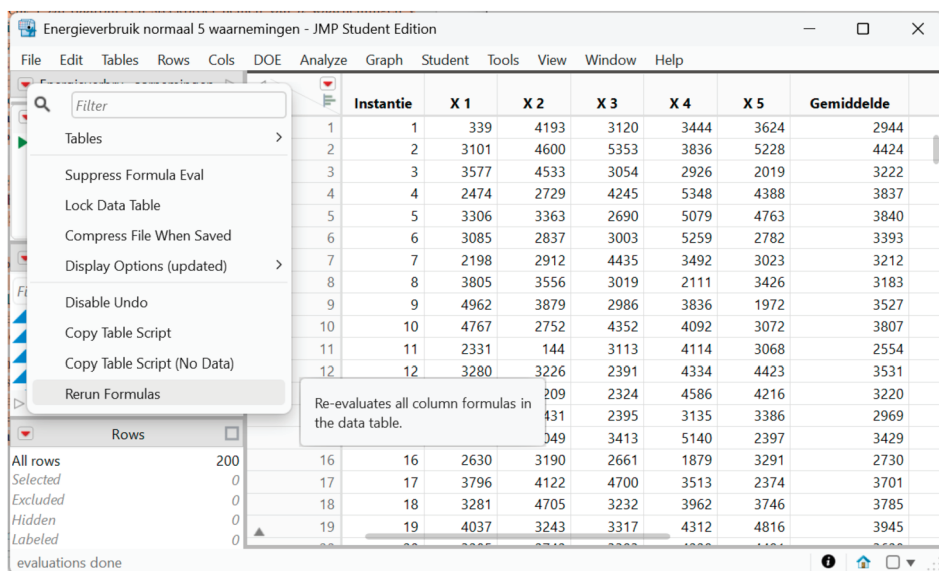
Stel eerst dat elke instantie een steekproef van 5 waarnemingen verzamelt, met andere woorden dat $n = 5$. Dan dienen we met behulp van JMP 200 keer 5 waarnemingen te simuleren. Daarvoor moeten we in JMP een gegevenstabel maken met 200 rijen van 5 kolommen met pseudo-willekeurige getallen getrokken uit een normale kansdichtheid met $\mu = 3500$ en $\sigma = 1000$. De formule die we moeten invoeren voor elk van de 5 kolommen is “Random Normal(3500, 1000)”. Van elke steekproef van 5 waarnemingen in iedere rij berekenen we het gemiddelde, en alle gemiddeldes worden vervolgens in een histogram gezet. Als we op dezelfde wijze een tweede gegevenstabel creëren, dan bootsen we een tweede groep van 200 instanties na die ook steekproeven van 5 waarnemingen verzamelen. Twee mogelijke histogrammen, op die manier verkregen, zijn afgebeeld in Figuur 1.3. De verkregen histogrammen zijn behoorlijk klokvormig wat aantoont dat de steekproefgemiddeldes normaal verdeeld zijn, zoals Stelling 1.6 (en ook Stelling 1.3, omdat we hier veronderstellen dat de waarnemingen normaal verdeeld zijn) aangeeft.

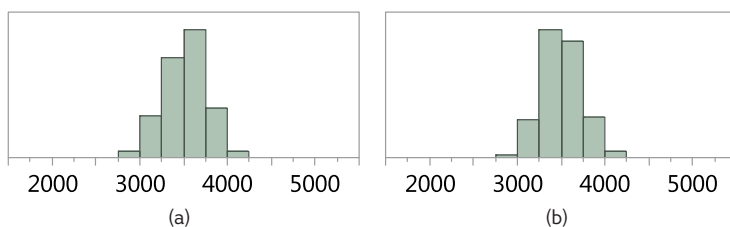
Figuur 1.3. Twee mogelijke histogrammen van 200 steekproefgemiddeldes voor normaal verdeelde gegevens en steekproeven van 5 waarnemingen.

De snelste manier om 200 nieuwe steekproeven te genereren is om aan JMP te vragen de ingevoerde formule “Random Normal(3500, 1000)” opnieuw te berekenen. Dit kan met behulp van het commando “Rerun Formulas”, dat verschijnt als u op het rode driehoekje klikt naast de naam van de gegevenstabel. Dit wordt geïllustreerd in Figuur 1.4.

Wanneer de instanties elk 20 in plaats van 5 waarnemingen zouden verrichten, dan hebben de histogrammen een andere vorm: ze zijn nog steeds klokvormig maar wel beduidend smaller. Twee histogrammen voor 200 steekproefgemiddeldes uit steekproeven met 20 waarnemingen zijn afgebeeld in Figuur 1.5. Dat de histogrammen nog steeds klokvormig zijn geeft aan dat de steekproefgemiddeldes ook hier normaal verdeeld zijn. Het feit dat de histogrammen smaller zijn is geen verrassing vermits de centrale limietstelling aangeeft dat de variantie van het steekproefgemiddelde gelijk is aan σ^2/n . Een steekproef van 20 waarnemingen levert dus een variantie op voor het steekproefgemiddelde die 4 keer kleiner is dan de variantie bij een steekproef van 5 waarnemingen. De standaarddeviatie is dan natuurlijk 2 keer kleiner.

Figuur 1.4. Het genereren van nieuwe pseudo-willekeurige waarnemingen in JMP met de optie “Rerun Formulas”.

Figuur 1.5. Twee mogelijke histogrammen van 200 steekproefgemiddeldes voor normaal verdeelde gegevens en steekproeven van 20 waarnemingen.

1.5.4.2 Uniform verdeelde X

Stel nu dat het elektriciteitsverbruik helemaal niet normaal verdeeld is, maar uniform verdeeld is tussen 2000 en 5000 kWh/jaar. Stel opnieuw eerst dat elke instantie een steekproef van 5 waarnemingen neemt. Dan dienen we met behulp van JMP wederom 200 keer 5 waarnemingen te simuleren. Dit komt neer op 5 keer de formule “Random Uniform(2000, 3000)” in te voeren in een gegevenstabel met 200 rijen. Voor elke steekproef van 5 waarnemingen berekenen we het gemiddelde, en alle gemiddeldes worden vervolgens in een histogram gezet. Twee mogelijke histogrammen, op die manier verkregen, zijn afgebeeld in Figuur 1.6. Het is opvallend dat de histogrammen opnieuw behoorlijk klokvormig zijn, wat aantoont dat de steekproefgemiddeldes, ook al zijn de oorspronkelijke gegevens uniform verdeeld, toch benaderend normaal verdeeld zijn.